

УДК 371.33+316.485.

DOI <https://doi.org/10.32850/LB2414-4207.2022.27.19>

ПРОБЛЕМА СОЦІОЛОГІЧНОЇ ПІДГОТОВКИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ У ПОПЕРЕДЖЕННІ ДЕВІАНТНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСОБИСТОСТІ

Камінська Олена Анатоліївна,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри загальноправових
та соціально-гуманітарних дисциплін
(Херсонський факультет
Одеського державного університету
внутрішніх справ, м. Одеса, Україна)

Федорченко Олег Володимирович,
кандидат історичних наук,
завідувач кафедри загальноправових
та соціально-гуманітарних дисциплін
(Херсонський факультет Одеського
державного університету внутрішніх
справ, м. Одеса, Україна)

У статті висвітлюються особливості та шляхи удосконалення викладання дисципліни «Соціологія» у закладах вищої освіти із специфічними умовами навчання. Проаналізовано досвід провідних вчених у цій галузі знань. Показано, що для професійної підготовки фахівців-правоохоронців особлива увага повинна приділятися соціологічній і соціально-психологічній складовій частині освіти. У тому числі й розвитку вмінь і навичок попередження негативних проявів девіації. Це вкрай важливо, оскільки хоча рівень злочинності в Україні знизився за п'ять останніх років, однак у порівнянні з державами Європи є незадовільним. Авторами зазначається, що зменшення рівня злочинності напряму залежить від якості превентивних дій щодо проявів девіації.

Висвітлено принципи, які покладені в основу соціологічної освіти здобувачів вищої освіти: принцип фундаментальності, принцип практичної спрямованості навчання, принцип персоніфікації. У статті зазначено й підходи викладання Соціології: з позиції розгляду соціальних явищ та закономірностей їх виникнення та перебігу або з позиції дослідження причин виникнення асоціальних проявів поведінки особи та розробки методів їх попередження.

Здійснено аналіз обсягу передбачених годин для вивчення дисципліни Соціологія у вищих МВС. Для спеціальності 081 Право за п'ять років суттєвих змін не відбулося. Серйозне збільшення як загальної кількості, так і аудиторних години спостерігається для спеціальності 262 Правоохоронна діяльність. Однак, зазначають автори, внутрішнє наповнення тематичного плану робочих програм дисципліни Соціологія потребує удосконалення. А саме необхідно вводити у тематичний план навчальної дисципліни теми на кшталт «Соціологія девіантної поведінки» і «Соціологія конфлікту».

Авторами обґрунтовується необхідність введення в курс навчальної дисципліни практичних занять. Висвітлюються функції практичного заняття.

Зроблено пропозиції щодо покращення викладання дисципліни Соціологія. Варто збільшити кількість аудиторних годин на тему девіації та конфліктології. Крім того

необхідно виділити на дисципліну й практичні заняття, на яких можна буде присвятити час напрацюванню практичним вмінням щодо мінімізації девіантних проявів.

Ключові слова: соціологія, девіантна поведінка особистості, конфлікт, попередження девіантної поведінки особистості.

PROBLEM OF SOCIAL TRAINING OF FUTURE LAW ENFORCEMENT SPECIALISTS IN PREVENTING DEVIANT PERSONAL BEHAVIOR

Kaminskaya Olena Anatoliivna,
Ph.D. in History, Associate Professor,
Professor at the Department
of the General and Socio-humanitarian
disciplines
(Kherson Faculty of Odessa State
University of Internal Affairs,
Odesa, Ukraine)

Fedorchenko Oleh Volodymyrovych,
PhD in History,
Associate Professor at the Department
of the General and Socio-humanitarian
disciplines
(Kherson Faculty of Odessa State
University of Internal Affairs,
Odesa, Ukraine)

The article highlights the peculiarities and ways of improving the teaching of the discipline “Sociology” in the higher education establishments with specific conditions. The outstanding scientists’ experience in this sphere of knowledge has been analyzed. It is shown that for the professional training of law enforcers, special attention should be paid to the sociological and socio-psychological components of education including the development of skills and abilities to prevent negative manifestations of deviance. This is extremely important because the level of crime in Ukraine has decreased over the past five years although it is still unsatisfactory in comparison with European countries. The authors emphasize that the reduction of crime directly depends on the quality of preventive actions regarding manifestations of deviance.

The principles, which are in the basis of sociological education of higher establishments students, are highlighted: the principle of fundamentality, the principle of practical orientation of education, the principle of personification.

The approaches of teaching Sociology are indicated in the article as well: from the point of examining social phenomena and the patterns of their occurrence and course and from the point of researching the causes of antisocial manifestations of a person’s behavior and elaborating methods of their prevention.

The number of hours provided for studying the discipline of Sociology in higher educational institutions of the Ministry of Internal Affairs has been analyzed. There have been no significant changes for the speciality 081 Law over the past five years. A serious increase in both total number and classroom hours is observed for the speciality 262 Law Enforcement Activities.

However, the authors note that the internal content of the thematic plan of work programs of the discipline “Sociology” needs to be improved, namely, such topics as

“Sociology of deviant behavior” and “Sociology of conflict” are necessary to be introduced in the thematic plan of the educational discipline.

The authors put forward the necessity of introducing practical classes into the course of the educational discipline, and the functions of a practical class are highlighted.

Proposals have been made to improve the teaching of “Sociology”: increasing the number of classroom hours on the topic of deviance and conflict studies and working on practical skills to minimize deviant manifestations.

Key words: sociology, deviant personal behavior, conflict, prevention of deviant personal behavior.

Актуальність теми. Враховуючи сучасні тенденції розвитку суспільства, вкрай необхідно підготувати висококваліфікованих фахівців у сфері права та правоохоронної діяльності. Вони повинні володіти розвинутою правосвідомістю, базовими знаннями про причини відхилення особи від соціальних норм поведінки, сучасні соціальні та соціально-психологічні процеси, що породжують девіантну поведінку, і можливості державних та правоохоронних органів протидіяти їй. Це також дозволить підвищити рівень професійної правосвідомості, розширити соціологічний світогляд майбутніх фахівців-правоохоронців та юристів.

Варто наголосити, що тема «Девіантна поведінка» є предметом значної кількості наукових розвідок [1–3], приділяється увага й методиці викладання соціології у вишах [4], не оминулась увагою і проблема підготовки вузьконаправлених спеціалістів [5–7]. Однак треба констатувати, що проблемі, винесеній у заголовок розвідки, науковці майже не приділяють уваги.

Мета статті полягає в удосконаленні викладання навчальної дисципліни Соціологія у закладах вищої освіти з специфічними умовами навчання.

Для досягнення цієї мети використані такі **методи**: дедуктивний аналіз наукової та науково-методичної літератури з питань викладання соціології в контексті наукового роз'яснення й з'ясування соціологічних і соціально-психологічних причин злочинності й девіантної поведінки особистості та їх попередження. Також використаний особистий педагогічний досвід професійної підготовки фахівців у сфері запобігання конфліктних ситуацій при девіантній поведінці особистості.

Одним із головних напрямків забезпечення державної і суспільної безпеки є попередження злочинності. Тому під час професійної підготовки майбутніх фахівців-правоохоронців особлива увага повинна приділятися соціологічній і соціально-психологічній складовій освіти.

Скорочення безпосереднього спілкування, зростання відхилень у поведінці, правопорушень серед населення зробили питання профілактики девіантної поведінки особливо значущим, яке набуває сьогодні стратегічного характеру. Все це впливає на рівень злочинності в державі.

Для ілюстрації наведемо статистику. Так, за 2017 р. в Україні зареєстровано 523911 кримінальних правопорушень, за аналогічний період 2021 р. – 321443 [8]. Видно, що за 5 річний термін в Україні зменшилася кількість злочинів, що є позитивною тенденцією.

Але варто зробити ще одне порівняння. Зважаючи на те, що Україна є кандидатом на членство в ЄС, слід навести і порівняти стан злочинності в Україні з державами ЄС. За основу будемо брати дані з сервісу Numbeo. Так, у 2017 р. з 39 держав Європи Україна займала 1 місце за рівнем злочинності, за нею йшли Швеція та рф. У 2021 році з 41 держави зазначеної у переліку – 3 місце. Попереду Білорусь і Франція, а позаду Швеція та Молдова [9]. Видно, що справа зсунулася з мертвої точки, але до задовільних результатів ще дуже далеко. Тому в Україні є над чим працювати у сфері зниження рівня злочинності.

Одним із ключових моментів зниження злочинності є попередження девіантної поведінки серед населення правоохоронцями. Одразу зазначимо, що автори у даній статті розглядають власне лише одну сторону девіантної поведінки, а саме негативну. В подальшому в статті під девіантною поведінкою буде матися на увазі саме негативна. До основних видів останньої належать перш за все злочинність, алкоголізм, наркоманія, схильність до правопорушень, а також самогубство і проституція [10].

Питання девіантної поведінки розглядається у курсі навчальної дисципліни Соціологія. Вона є важливою складовою частиною професійної підготовки майбутніх правоохоронців. Як необхідний компонент сучасної вищої освіти ця дисципліна має велике загальнотеоретичне і прикладне значення. Вивчення курсу Соціологія засноване на використанні знань здобувачів вищої освіти із суспільних наук (Історії держави та права, Юридичної деонтології, Теорії держави та права тощо). Засвоєння соціологічних знань, формування навичок і вмінь використовувати їх, зокрема у сфері попередження девіантної поведінки, є передумовою успішної професійної діяльності.

Зазначимо, що основними принципами, які покладені в основу соціологічної освіти здобувачів вищої освіти, є: принцип фундаментальності, принцип практичної спрямованості навчання, принцип персоніфікації. Вони дають можливість сформулювати у студентів уявлення про соціологію як науку, наблизити зміст навчального процесу до реалій сучасного суспільства, сформулювати цілісне і структуроване уявлення про загальну соціологічну характеристику сучасного суспільства, а також створити умови для застосування отриманих знань у конкретних ситуаціях [11, с. 766].

Щодо викладання дисципліни Соціологія існують різні підходи. Наприклад, з позиції розгляду соціальних явищ та закономірностей їх виникнення та перебігу або з позиції дослідження причин виникнення асоціальних проявів поведінки особи та розробки методів їх попередження. Використовуючи останній підхід вивчення Соціології, майбутні правоохоронці набувають не тільки загальнотеоретичних знань, а й отримують конкретно-практичні знання навички щодо зміцнення правопорядку та зниження рівня злочинності шляхом попередження девіантної поведінки.

Ще однією вимогою до соціологічної підготовки є її професійна спрямованість. Так, навчаючи майбутніх правоохоронців, особливу увагу необхідно приділити вивченню методів і способів попередження девіантної поведінки особистості або групи в суспільстві, оскільки їх застосування в майбутній професійній діяльності дозволить значно знизити рівень злочинності у соціумі.

Для аналізу можливостей дисципліни Соціологія у першу чергу звернемося до динаміки годин, виділених для її опанування на прикладі Херсонського факультету Одеського державного університету внутрішніх справ (див. табл. 1).

Таблиця 1

Обсяг відведеного часу для вивчення дисципліни Соціологія

Спеціальність	2016–2017 н.р.			2022–2022 н.р.		
	Всього год.	Лекції год.	Семінари год.	Всього год. (%)*	Лекції год. (%)*	Семінари год. (%)*
262 Правоохоронна діяльність	30	6	8	90(300%)	20(333%)	20(250%)
081 Право	60	16	14	90(150%)	14(88%)	16(114%)
Примітка*	% до відведеного часу у 2016-2017 н.р.					

Аналізуючи дані таблиці, спостерігаємо таке: для спеціальності 081 Право збільшено загальну кількість годин у півтора рази. Однак це дійство вважаємо фіктивним, оскільки

аудиторний фонд як був 30 годин, так і залишився, лише паритетно змінилася кількість з лекційних на семінарські заняття. Чому ж фіктивно? Тому що збільшення на 30 годин самостійної роботи здобувача вищої освіти майже ніяк не вплине на якість його підготовки, оскільки він сам регулює, скільки йому потрібно часу для опанування тієї чи іншої теми. Якщо врахувати, що рівень знань, умінь та здібностей у курсантів (студентів) різний – визначити, скільки часу потрібно для опанування тієї чи іншої теми взагалі – задача з непростих, а скоріше – нездійснена. Тому збільшувати години на самостійну роботу студентів, гіпотетично, можна до безкінечності. Якщо навіть збільшити і в 5 разів загальний обсяг для опанування дисципліни – це нічого не змінить, ба більше – спричинить клопіт викладачеві, який на новий навчальний рік буде перероблювати тематичний план дисципліни і робочу навчальну програму, збільшуючи обсяг годин на всі теми курсу. Але треба визнати: виглядає ефектно (можна розмахувати робочими навчальними планами і твердити «як же збільшилася кількість годин»), але не ефективно (по суті все залишилося як і було). Причина криється у фінансовій складовій (але це предмет іншої розвідки).

Перейдемо до наступної позиції – 262 Правоохоронна діяльність. Не можна заперечувати той факт, що години для опанування курсу Соціологія реально збільшилися. І ми говоримо не про загальні, які зросли втричі, а про реальні аудиторні години. Вони збільшилися практично у три рази, що не може не радувати. Чим викликана така щедрість Департаменту персоналу МВС, який розробив Типовий навчальний план, можна тільки здогадуватися [12, с. 1]. Головне, щоб не було так, як з вивченням іноземної мови правоохоронцями.

Ще дивніше така кількість годин виглядає у порівнянні з годинами для спеціальності 081 Право. Для останніх передбачено на третину менше, ніж для спеціальності 262 Правоохоронна діяльність. Виникає більше питань, оскільки для Правоохоронної діяльності передбачено 180 кредитів на весь курс навчання, а для 081 Право – 240 [13, с. 1]. І у відсотковому відношенні до загальної кількості годин для останніх передбачено менше аудиторних занять. Хоча здобувачі вищої освіти обох спеціальностей будуть працювати у правоохоронній сфері.

Збільшення аудиторних годин – це добре, але це вирішення зовнішньої проблеми. Перейдемо до внутрішньої – розглянемо наповненість курсу. При аналізі робочих навчальних програм з курсу Соціологія для спеціальностей 081 Право і 262 Правоохоронна діяльність різних вишів України видно, що тематичний план дисципліни Соціологія у принципі має загальне наповнення і мало чи відрізняється від тематичного плану для освітніх програм інших спеціальностей, наприклад, педагогіка, менеджмент тощо [14–21]. Звідси виходить, що на вивчення дев'яти залишається вкрай мало часу, і в більшості випадків девіантна поведінка розглядається у темі «Соціологія особистості». Звісно, така ситуація не може вирішити проблему з ознайомленням і механізмами мінімізації девіантних проявів. Усе ж таки варто зазначити, що деякі викладачі у тематичному плані навчальної дисципліни виділяють теми на кшталт «Соціологія девіації і соціальний контроль». Останнє, звісно, є позитивним моментом.

Зазначимо, що люди зі схильністю до девіантної поведінки характеризуються підвищеною конфліктністю, тому при викладанні курсу Соціологія необхідно також зосередитися на засвоєнні здобувачами вищої освіти знань з теорії конфлікту, закономірностей і джерел його виникнення, динаміки розвитку, методів попередження та подолання. Тому, тема «Соціологія конфлікту» або «Конфліктологія» в навчальній дисципліні Соціологія теж вкрай необхідна. Яка ж ситуація у тематичних планах? Аналіз тематичних планів робочих програм показує, що ситуація з вивченням конфліктології виглядає неоднозначно. Від повної відсутності до виділення лекційного і семінарського заняття на тему «Соціологія конфлікту» [14–21].

Деякою мірою незначне приділення уваги до тем «Соціологія девіантної поведінки» і «Конфліктологія» можна було б пояснити тим, що у процесі навчання у здобувачів ще будуть дисципліни соціологічно-психологічного характеру. І вони, напевно, будуть розглядати девіантну поведінку і методи протидії їй. У Типовому навчальному плані МВС можна віднайти ці нормативні дисципліни: так, для Спеціальності 081 Право це Юридична психологія, Професійно-психологічна підготовка працівників Національної поліції. Для спеціальності 262 Правоохоронна діяльність – Професійно-психологічна підготовка поліцейського. Але ці дисципліни мають дещо інші завдання, які досить побіжно розглядають соціологію девіантної поведінки і конфліктології. А саме: Професійно-психологічна підготовка поліцейського – ознайомлення курсантів із загальними принципами професійно-психологічної підготовки та професійного становлення особистості працівника поліції; формування чіткого уявлення про психологічні закономірності та техніки професійного спілкування та психологічного впливу; навчання методам та засобам психологічної саморегуляції в умовах виконання службових завдань [22]. Юридична психологія – засвоєння студентами знань про засади юридичної психології та психологічні особливості різних видів юридичної діяльності; формування готовності, вмінь та навичок застосування психологічних знань при вирішенні професійних завдань; розвиток, удосконалення, професійно-важливих здібностей і якостей: спостережливості, пам'яті, мислення, комунікативності [23].

Ще одним способом вирішення ситуації з обмеженою кількістю годин на питання, присвячені девіації, є вибіркові курси, які доповнюють або розширюють проблематику. Наприклад, Психологія конфлікту, Психологія девіантної поведінки, Юридична конфліктологія тощо. Ці курси пропонуються як на першому освітньому рівні (бакалавр), так і на другому (магістр). Лишається відкритим питання – чи виберуть цей курс здобувачі або чи продовжать вони навчання в магістратурі?

Іншою складовою частиною успішного розвитку у майбутніх правоохоронців умінь запобігати девіантним проявам є практична. Тому автори вважають, що у навчальну дисципліну треба вводити практичні заняття (на зараз вони не передбачені в Типовому плані МВС). Звісно, в ідеалі було б збільшити обсяг аудиторних годин, але у крайньому випадку – виокремити із семінарських годин.

Водночас до проведення практичного заняття з теми на кшталт «Соціологія девіантної поведінки» або «Соціологія конфлікту» слід ґрунтовно готуватися обом сторонам, як викладачеві, так і здобувачам.

Одна з найважливіших умов результативності практичного заняття – чітке визначення його цілей та орієнтація викладача на їх досягнення. Однак досить часто цілі (те, заради чого, або уявний кінцевий результат діяльності) залишаються поза увагою викладача. Плідність практичного заняття залежить від успішності реалізації його основних цілей, одна з яких полягає у розвитку інтелектуальних здібностей та мислення, навичок розумової праці студентів. Цілком зрозуміло, що одна з основних цілей практичного заняття – залучити студентів до активної практичної діяльності [24, с. 71]. Практичні заняття виконують такі основні функції:

- 1) поглиблення знань;
- 2) закріплення та конкретизація знань, отриманих на лекції та в процесі самостійної роботи;
- 3) систематизація знань;
- 4) розвиток навичок самостійної роботи;
- 5) формування умінь та навичок, необхідних у майбутній професійній діяльності;
- 6) формування умінь формулювати і відстоювати власну думку [24, с. 72].

Отже, майбутнім правоохоронцям украї необхідно володіти методами і прийомами запобігання або зменшення проявів девіантної поведінки. Однією з ключових дисциплін, яка повинна навчити здобувачів вищої освіти цим навичкам, повинна стати Соціологія. В останні роки відбулося збільшення обсягу як загальних, так і аудиторних годин на спеціальності 262 Правоохоронна діяльність. Однак у робочих програмах дисципліни Соціологія різних вищів відповідного спрямування простежується недостатній акцент на вивчення тем, присвячених девіації та зменшенню її проявів. Тому варто збільшити кількість аудиторних годин на дану тему. Крім того, необхідно виділити на дисципліну практичні заняття, на яких можна присвятити час напрацюванню практичних умінь мінімізації девіантних проявів.

Список використаних джерел:

1. Девіантна поведінка особистості : філософсько-правовий вимір : монографія. Луганськ : ЛДУВС, 2009. 523 с.
2. Христук О.Л. Психологія девіантної поведінки: навчально-методичний посібник. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 192 с.
3. Сушик Н. Соціальна профілактика девіантної поведінки підлітків. *Нова педагогічна думка*. 2018. № 1(93). С. 83–86.
4. Ренжин П.П. Девіантна поведінка як соціологічна категорія і проблеми її вивчення. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology*. 2017. V (60). С. 80–83.
5. Ліпич Л.М., Балагура О.О. Формування соціологічної уяви у студентів технічних закладів освіти в процесі викладання соціології. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. Випуск 4(52). С. 17–22.
6. Лобанова А. Соціологічна підготовка майбутніх педагогів як чинник ефективної превенції девіантної поведінки підлітків та молоді. *Рідна школа*. 2010. № 7-8. С. 33–37.
7. Волошенко М.О. Професійна підготовка майбутніх соціальних працівників до профілактично-корекційної роботи з підлітками девіантної поведінки : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Одеса, 2016. 267 с.
8. Про зареєстровані кримінальні правопорушення та результати їх досудового розслідування. URL: <https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2>.
9. Європа: Індекс преступності по країнам. URL: https://www.numbeo.com/crime/rankings_by_country.jsp?title=2021®ion=150.
10. Дюркгейм Э. Норма и патология. *Социология преступности: Современные буржуазные теории: Сборник статей*. URL: https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Durkgeim/Norm_Pat.php.
11. Туляков В.А. Профілактика насильства в сім'ї: проблеми і перспективи. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса. Юрид. літ., 2003. Вип. 18. С. 764–769.
12. Типовий навчальний план підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освіти галузі знань 26 Цивільна безпека за спеціальністю 262 Правоохоронна діяльність. МВС, 2022. 1 с.
13. Типовий навчальний план підготовки здобувачів вищої освіти першого (бакалаврського) рівня освіти галузі знань 08 Право за спеціальністю 081 Право. МВС, 2022. 1 с.
14. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія» обов'язкових компонент освітньої програми першого (бакалавра) рівня вищої освіти 262 Правоохоронна діяльність (поліцейські). МВС Харківський національний університет внутрішніх справ Сумська філія, Харків, 2021. 21 с.
15. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія» обов'язкових компонент освітньої програми першого (бакалавра) рівня вищої освіти 081 Право. МВС Харківський національний університет внутрішніх справ Сумська філія, Харків, 2021. 21 с.

16. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія» Спеціальність 262 Правоохоронна діяльність. МВС Дніпропетровський університет внутрішніх справ, Дніпро, 2019. 18 с.

17. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія» для здобувачів ступеня вищої освіти «Бакалавр» зі спеціальності 072 «Фінанси, банківська справа та страхування» МОН Таврійський державний агротехнологічний університет ім. Дмитра Моторного. Мелітополь 2021. 13 с. URL: <http://www.tsatu.edu.ua/shn/wp-content/uploads/sites/59/robocha-prohrama-navchalnoyi-dyscypliny-sociolohija-dlja-zdobuvachiv-stupenja-vyshchoyi-osvity-bakalavr-zi-specialnosti-072-finansy-bankivska-sprava-ta-strahuvannja-21-22n.r..pdf>.

18. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія» Спеціальність 076 «Підприємництво, торгівля та біржова діяльність». Національний авіаційний університет, 2020, 14 с. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/41211/10/%D0%A0%D0%9D%D0%9F%20%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%202019%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83.pdf>.

19. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія» для спеціальності 053 «Психологія». Дніпровська академія неперервної освіти. Дніпро 2021. 14 с. URL: <https://www.dano.dp.ua/attachments/article/1265/%D0%A1%D0%BE%D1%86%D1%96%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F%20-%202021-2022%20-%20%D0%86%20%D0%BA%D1%83%D1%80%D1%81.pdf>.

20. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія». Спеціальність 262 Правоохоронна діяльність. Херсонський факультет ОДУВС, 2021. 16 с.

21. Робоча програма навчальної дисципліни «Соціологія». Спеціальність 081 Право. Херсонський факультет ОДУВС, 2021. 14 с.

22. Програма навчальної дисципліни «Професійно-психологічна підготовка поліцейського». Херсонський факультет ОДУВС, 2020. 11 с.

23. Програма навчальної дисципліни «Юридична психологія». Херсонський факультет ОДУВС, 2020. 10 с.

24. Каплінський В.В. Методика викладання у вищій школі: Навчальний посібник. Вінниця : ТОВ «Ніланд ЛТД», 2015. 224 с.